

 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0> 10.22034/marefateeqtesadi.2026.5003703 20.1001.1.20422322.1404.17.1.12.4

The “Soft Governance” Approach to Controlling Wasteful Waste

✉ **Seyyed Mohammad Hossein Mousavi** / Researcher at Imam Kazem Specialized Institute for Jurisprudence, Researcher at Sheikh Ansari Foundation sayyed.m.h.mousavi@gmail.com
Seyyed Alireza Hashemi Dehsorkhi / Researcher at Aeme-Athar Fiqhi Center, Researcher at Sheikh Ansari Foundation dehsorkhi1377@gmail.com

Mohammad Hossein Ansari / Researcher at Aeme-Athar Fiqhi Center, Researcher at Sheikh Ansari Foundation ansarimh1379@gmail.com

Received: 2026/02/25 - **Accepted:** 2026/06/11

Abstract

In recent decades, we have been facing an increasing crisis of waste production and the damage caused by it. In this article, we examine this problem and soft solutions to deal with it using an analytical method. Based on the findings of the article, this problem is rooted in the phenomenon of waste as a deep cultural problem, rather than being a technical problem. The main problem in waste management is its overproduction, which is rooted in individual and social behaviors. Accordingly, any approach that summarizes waste crisis management only in technical solutions is a reductionist approach and prevents the root cause of the problem. Using the humanizing teachings of Islam, this article provides a strong framework for radically confronting waste that leads to increased waste. Islamic teachings transform waste into a religious necessity and part of Muslim identity. Accordingly, the findings of the article are that the current state of the consumerist society and waste statistics are undesirable and inconsistent with Islamic teachings on the sanctity of waste. To deal with this phenomenon, the use of “soft governance solutions” is suggested; Solutions that use modern behavioral tools that are compatible with Islamic culture to reduce the production of “wasteful waste.” These solutions include measures such as voluntary agreements, competition, education, language framing, simplification of understanding and choice, and choice architecture.

Keywords: soft governance, wasteful waste, waste, waste management, consumerism, Islamic economy.

JEL classification: Q53, Q55, D9, P4 .

نوع مقاله: پژوهشی

رهیافت «حکمرانی نرم» در مهار پدیده پسماند اسراف^{*}

سیدمحمدحسین موسوی / دانش پژوه مؤسسه تخصصی فقه امام کاظم^{علیه السلام}، پژوهشگر بنیاد شیخ انصاری

sayyed.m.h.mousavi@gmail.com

سیدعلیرضا هاشمی دهسرخ / دانش پژوه مرکز فقهی ائمه اطهار^{علیهم السلام}، پژوهشگر بنیاد شیخ انصاری

dehsorkhi1377@gmail.com

محمدحسین انصاری / دانش پژوه مرکز فقهی ائمه اطهار^{علیهم السلام}، پژوهشگر بنیاد شیخ انصاری

ansarimh1379@gmail.com

دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۶ - پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۱

چکیده

در دهه‌های اخیر با بحران فزاینده تولید پسماند و آسیب‌های ناشی از آن روبه‌رو می‌باشیم. در این مقاله با استفاده از روش تحلیلی به بررسی این مشکل و راهکارهای نرم مواجهه با آن می‌پردازیم. بر اساس یافته‌های مقاله، این معضل بیش از آنکه یک مشکل فنی باشد، ریشه در پدیده اسراف به‌عنوان یک مشکل عمیق فرهنگی دارد. مشکل اصلی در مدیریت پسماند، تولید بیش از حد آن است که ریشه در رفتارهای فردی و اجتماعی دارد. بر این اساس، هرگونه رویکردی که مدیریت بحران پسماند را تنها در راهکارهای فنی خلاصه کند، رویکردی تقلیل‌گرایانه است و از حل ریشه‌ای مشکل جلوگیری می‌کند. این مقاله با استفاده از آموزه‌های انسان‌ساز اسلام، چارچوبی قوی برای مقابله ریشه‌ای با اسراف منجر به افزایش پسماند ارائه می‌دهد. آموزه‌های اسلامی، اسراف را به یک ضرورت ایمانی و بخشی از هویت مسلمان تبدیل می‌کنند. بر این اساس، یافته‌های مقاله وضعیت موجود جامعه مصرف‌گرا و آمارهای پسماند نامطلوب و ناسازگار با تعلیم اسلامی در زمینه حرمت اسراف می‌باشد. برای مقابله با این پدیده، استفاده از «راهکارهای حکمرانی نرم» پیشنهاد می‌شود؛ راهکارهایی که با بهره‌گیری از ابزارهای رفتاری مدرن و منطبق با فرهنگ اسلامی، به کاهش تولید «پسماند اسراف» می‌انجامد. این راهکارها شامل تدابیری همچون توافق‌نامه‌های داوطلبانه، رقیب‌تراشی، تعلیم و آموزش، چارچوب‌بندی زبانی، ساده‌سازی فهم و انتخاب، و معماری انتخاب است.

کلیدواژه‌ها: حکمرانی نرم، پسماند اسراف، اسراف، مدیریت پسماند، مصرف‌گرایی، اقتصاد اسلامی.

طبقه‌بندی JEL: Q53, Q55, D9, P4

^{*} این مقاله با حمایت «بنیاد شیخ انصاری» انجام شده است.

مقدمه

بحران فزایندهٔ پسماند که امروزه شهرها و محیط زیست را با چالش‌های پیچیدهٔ مدیریتی، اقتصادی و بهداشتی روبه‌رو کرده است، بیش از آنکه یک معضل فنی یا لجستیکی باشد، معلولی است که از یک علت فرهنگی عمیق‌تر نشئت می‌گیرد به نام «پدیدهٔ اسراف». کوه‌های زباله در حاشیهٔ شهرها، تجلی فیزیکی و مقیاس بزرگ میلیون‌ها تصمیم کوچک و بزرگی است که روزانه در سطح فردی و سازمانی بر پایهٔ مصرف‌گرایی، اتلاف منابع و عدم احساس مسئولیت نسبت به نعمت‌ها گرفته می‌شود. این وضعیت نشان می‌دهد که مشکل اصلی در مدیریت پسماند، تولید بیش از حد آن است که ریشه در رفتارهای فردی و اجتماعی دارد.

از هدررفت مواد غذایی در خانوارها و رستوران‌ها گرفته تا چرخهٔ عمر کوتاه کالاها و استفادهٔ بی‌رویه از منابع انرژی و آب، همگی مصادیق اسراف هستند که مستقیماً به تولید پسماند منجر می‌شوند. این ارتباط عمیق میان اسراف و تولید پسماند، یک بعد فرهنگی و رفتاری به مسئله می‌بخشد که فراتر از راهکارهای صرفاً فنی است. هرگونه نگرش که بحران پسماند را تنها در چارچوب راه‌حل‌های فنی خلاصه کند، نگرشی تقلیل‌گرایانه است که ما را در چرخهٔ معیوبی از مدیریت بحران نگه می‌دارد و از حل ریشه‌ای مسئله باز می‌دارد؛ بنابراین تلاش برای مدیریت پایدار پسماند، بدون مقابلهٔ جدی با فرهنگ و رفتار اسراف، تلاشی ناقص و سطحی خواهد بود.

پدیدهٔ اسراف و تولید بی‌رویهٔ پسماند، صرفاً یک معضل زیست‌محیطی یا اقتصادی نیست، بلکه نشانه‌ای از یک عدم توازن عمیق‌تر در الگوهای رفتاری و ساختارهای اجتماعی است. این پدیده، ریشه در عوامل فردی، عوامل اجتماعی و عوامل نهادی و ساختاری دارد. مواجهه با چنین مسئلهٔ پیچیده‌ای که در تاروپود زندگی مدرن تنیده شده، با راه‌حل‌های تک‌بعدی و مقطعی ممکن نیست. تکیهٔ صرف بر قوانین سخت‌گیرانه بدون اصلاح فرهنگ مصرف، یا امید به تحول فرهنگی بدون وجود زیرساخت‌های لازم، هر دو به بن‌بست خواهد رسید.

درست در همین نقطه است که آموزه‌های انسان‌ساز اسلام، یک چارچوب معنایی و ارزشی قدرتمند برای مقابلهٔ ریشه‌ای با اسراف ارائه می‌دهند. این آموزه‌ها، با عبور از توصیه‌های صرفاً اخلاقی و با استناد به ادله‌ای متقن همچون آیهٔ شریفه «إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ» (اسراء: ۲۷)، مسئله را به یک ضرورت ایمانی و بخشی از هویت یک مسلمان تبدیل می‌کنند. این امر، مدیریت پسماند را از یک نگرانی صرفاً محیط زیستی یا اقتصادی به یک الزام اخلاقی و دینی ارتقا می‌دهد که می‌تواند مشارکت و تعهد عمیق‌تری را در جوامع اسلامی برانگیزد.

بر اساس یافته‌ها، می‌توان سه سطح مداخله را برای کنترل پسماند از طریق کاهش اسراف در نظر گرفت (Howlett, 2007):

الف) حکمرانی سخت: شامل ابزارهای الزام‌آور قانونی، نظارت‌های رسمی، جرائم و مشوق‌های اقتصادی که توسط دولت و نهادهای عمومی اعمال می‌شود؛

ب) حکمرانی نرم: شامل تنظیم‌گری غیرمستقیم، تلنگرها، طراحی محیط تصمیم‌گیری و استفاده از الگوهای رفتاری برای اصلاح تدریجی رفتارهای جمعی؛

ج) ابزارهای مردمی و فرهنگی: شامل پویش‌های اجتماعی، تبلیغات دینی، آموزش در مساجد، مدارس و خانواده‌ها که بر باورها، نگرش‌ها و سبک زندگی مردم اثر می‌گذارد و از دل مردم برمی‌خیزد.

در ادامه این مقاله، ابتدا به تبیین وضعیت موجود جامعه مصرف‌گرا و آمارهای پسماند پرداخته می‌شود؛ سپس نظریه شریعت در مورد اسراف و معیارهای فقهی آن تشریح می‌گردد؛ و در نهایت، راهکارهای حکمرانی نرم برای رسیدن به وضعیت مطلوب، با بهره‌گیری از ابزارهای رفتاری روزآمد و منطبق با فرهنگ اسلامی طراحی و پیشنهاد می‌شود.

۱. وضعیت موجود: جامعه مصرف‌گرا و چالش‌های پسماند

وضعیت کنونی مدیریت پسماند در جهان و ایران، نشان‌دهنده چالش‌های عمیقی است که ریشه در الگوی مصرف‌گرایانه و پدیده اسراف دارد. این بخش به بررسی این چالش‌ها، با استناد به آمارهای معتبر و تحلیل عوامل مؤثر در تولید پسماند می‌پردازد.

۱-۱. پدیده اسراف و ریشه‌های فرهنگی آن

همان‌طور که در مقدمه اشاره شد، بحران پسماند بیش از آنکه یک معضل فنی باشد، ریشه در پدیده اسراف دارد. دنیای مدرن که بر اساس تولید انبوه، مصرف‌گرایی و توسعه صنایع شکل گرفته، با افزایش چشمگیر پسماندهای صنعتی، خانگی و تجاری مواجه شده است. این روند نه تنها چالش‌های زیست‌محیطی، بهداشتی و اقتصادی متعددی را به همراه داشته، بلکه نظام‌های حکمرانی را نیز در زمینه سیاست‌گذاری، اجرا و نظارت بر مدیریت پسماند با مسائل پیچیده‌ای روبه‌رو کرده است.

بر اساس تحلیل مقالات علمی (Rajadesingu, p. 200)، سند چشم‌انداز مدیریت پسماند جهانی سازمان ملل (UNEP، ۲۰۲۴) و سند مدیریت پسماند بانک جهانی (World Bank Group، ۲۰۲۱)، اساسی‌ترین مشکل در مدیریت پسماند، تولید بیش از حد پسماند است. این تولید بیش از حد، حاصل فرایندهای گوناگونی در زندگی فردی، اجتماعی، صنعتی و اقتصادی است و منشأ آن در حوزه‌های مختلفی چون مصرف خانگی، فعالیت‌های صنعتی، خدمات درمانی، کشاورزی و فناوری‌های الکترونیکی قابل شناسایی است.

۱-۲. آمارهای ملی و جهانی تولید پسماند

جدول ۱: آمارهای کلیدی تولید پسماند

نوع پسماند	آمار جهانی	آمار ملی (ایران)	پیامدها و اهمیت
پسماند غذایی	۱۷٪ از کل تولید غذای جهانی در ۲۰۱۹ (۹۳۱ میلیون تن) (UNEP، ۲۰۲۴) ۴۴٪ از پسماندهای جامد شهری در ۲۰۱۶ آلی بود (TUMS، ۲۰۱۶)	-	۱. هدررفت عظیم منابع؛ ۲. انتشار گازهای گلخانه‌ای

نوع پسماند	آمار جهانی	آمار ملی (ایران)	پیامدها و اهمیت
پلاستیک	تولید از ۲ میلیون تن در ۱۹۵۰ به بیش از ۴۵۰ میلیون تن کنونی، ۳۵۳ میلیون تن زباله در ۲۰۱۹، پیش‌بینی بیش از ۱ میلیارد تن تا ۲۰۶۰ (Statista, ۲۰۱۹)	۱/۸ تا ۴ میلیون تن در سال (سراشه ۵۸ تا ۱۴۰ گرم در روز)، پتانسیل درآمد ۱۰ تا ۲۳ همت در سال	۱. عدم تجزیه؛ ۲. آلودگی آب و محیط زیست؛ ۳. تأثیر مواد شیمیایی بر انسان و حیوانات
پسماند الکترونیکی	۶۲ میلیون تن در ۲۰۲۲، تنها ۳/۲۲٪ بازیافت رسمی (WHO, ۲۰۲۲)	-	۱. حاوی سرب و مواد خطرناک؛ ۲. خطرات جدی برای سلامت (کودکان و زنان باردار آسیب‌پذیرتر) و محیط زیست
پسماند صنعتی	۷۵٪ قابل بازیافت، اما تنها ۳۰٪ بازیافت جهانی	۳۰ میلیون تن در سال و ۸ میلیون تن ویژه (ایسنا، ۱۳۹۶)	هزینه بازیافت مشکلات کنترل آلودگی‌های سمی و شیمیایی

جدول ۲: ترکیب پسماند شهری

دسته پسماند	سهم تقریبی از پسماند شهری	ویژگی‌ها و مثال‌ها
پسماندهای آلی (زیست تخریب‌پذیر)	تا ۴۰٪	پسماندهای غذایی بخش زیادی از پسماندهای شهری را تشکیل می‌دهد
کاغذ و مقوا	۲۰٪ تا ۳۰٪	روزنامه‌ها، مجلات، کاغذهای اداری، بسته‌بندی‌ها و جعبه‌های مقوایی
پلاستیک‌ها	۱۰٪ تا ۲۰٪	بطری‌ها، ظروف، کیسه‌ها، بسته‌بندی‌ها و سایر پلاستیک‌های یک بار مصرف
شیشه	۵٪ تا ۱۰٪	بطری‌ها، شیشه‌ها و ظروف شیشه‌ای برای مواد غذایی، نوشیدنی‌ها، لوازم آرایشی
فلزات	۵٪ تا ۱۰٪	قوطی‌های آلومینیومی، ظروف فولادی، وسایل برقی قدیمی و ضایعات فلزی
پسماندهای الکترونیکی E-Waste	بخش کوچک اما روبه افزایش	کامپیوترها، تلفن‌های همراه، تلویزیون‌ها، باتری‌ها، گجت‌ها
سایر پسماندها	متغیر	-

تحلیل دقیق داده‌ها نشان می‌دهد که جریان‌های مختلف پسماند (شهری، صنعتی و...) اگرچه به صورت مجزا دسته‌بندی می‌شوند، اما از طریق عوامل مشترکی مانند مصرف‌گرایی و اسراف به یکدیگر متصل هستند. برای مثال، «الگوی مصرف نادرست»، هم در پسماند غذا و هم در پسماند پلاستیک به عنوان یک مشکل مشترک ذکر شده است. این همبستگی عوامل، ضرورت یک رویکرد یکپارچه و جامع را در سیاست‌گذاری مدیریت پسماند برجسته می‌سازد؛ چراکه نادیده گرفتن این ارتباطات می‌تواند به راهکارهای ناکارآمد و محدود منجر شود. همچنین قابل توجه است که چارچوب قانونی و اجرایی فعلی، با عدم انسجام و قوانین ناکافی، نتوانسته است به این پیچیدگی‌ها پاسخ دهد و این وضعیت، خود به تشدید بحران کمک می‌کند.

علاوه بر ابعاد زیست‌محیطی که در جدول گفته شد، ابعاد اقتصادی و اجتماعی این بحران نیز قابل توجه است. آمارهای مربوط به پتانسیل درآمدی از مدیریت صحیح پسماند پلاستیکی در ایران (۱۰ تا ۲۳ همت در سال) در کنار برآورد خسارات زیست‌محیطی (۴۴۸ هزار میلیارد ریال سالانه) و خروج ارز برای واردات کاغذ، نشان می‌دهد که پسماند نه تنها یک معضل محیط زیستی، بلکه یک بار اقتصادی سنگین و فرصت از دست‌رفته محسوب می‌شود.

همچنین پیامدهای اجتماعی مانند افزایش زباله‌گردها و خطرات بهداشتی ناشی از پسماندهای پزشکی، ابعاد انسانی این بحران را آشکار می‌سازد. این وضعیت نشان می‌دهد که مدیریت پسماند، یک سرمایه‌گذاری اقتصادی و اجتماعی است که می‌تواند منافع قابل توجهی را در پی داشته باشد، و عدم توجه به آن، به تحمیل هزینه‌های پنهان و آشکار بر جامعه می‌انجامد.

۲. وضعیت مطلوب: نظریه شریعت در مورد اسراف و مصرف بهینه

در نگاه اسلامی، وضعیت مطلوب در مدیریت پسماند، وضعیتی است که بر اساس یک سبک زندگی معقول و مصرف بهینه شکل گرفته و از اسراف جلوگیری می‌کند. این رویکرد، ریشه در آموزه‌های آخرت‌گرایانه و دیدگاه‌های فقهی اسلامی دارد که کارآمدی بیشتری نسبت به راهکارهای مادی‌گرایانه غربی در مدیریت پایدار پسماند دارد. مسئله اصلی در مدیریت پسماند، تولید بیش از حد آن است که در بسیاری از موارد ریشه در رفتار اسراف‌آمیز افراد جامعه دارد. بنابراین دستیابی به وضعیت مطلوب، مستلزم فهم عمیق مفهوم اسراف و احکام فقهی مرتبط با آن است.

۲-۱. مفهوم‌شناسی اصطلاحی اسراف

تعریف اسراف را شامل کلیه امکانات و منابع مادی «قابل استفاده» می‌دانند. مستند این تعریف - علاوه بر اطلاق معنای لغوی - تعلیلی است که در برخی از روایات اسراف به کار رفته است. در روایت صحیحی بعد از آنکه امام علیه السلام دور انداختن هسته خرما را اسراف می‌شمرد، در بیان علت آن می‌فرماید: «فانها تصلح للشیء» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۲). از آنجایی که علت، ملاک توسعه حکم است، پس ملاک اصلی اسراف در هر چیزی که قابلیت استفاده آن برای رفع یک نیاز است (رجائی و خطیبی، ۱۳۹۲، ص ۳۶) و لذا موضوع آن منحصر در منابع و منافع دارای ارزش و مالیت نیست.

۲-۲. حکم اسراف: حرمت یا کراهت و معیارهای آن

حرمت اسراف حکم مشهور و مورد اتفاق بسیاری از فقهاست و حتی بسیاری از آنان، از جمله مرحوم نجفی در کتاب *جوهر الکلام*، اسراف را در شمار کبائر دانسته و معتقدند که ارتکاب آن موجب زوال عدالت می‌گردد (نجفی، ۱۴۲۱ق، ج ۷، ص ۲۳۶). ملا احمد نراقی در *عوائد الایام* حرمت اسراف را به دلیل نهی صریح قرآن در آیات متعدد، احادیث، بغض خداوند نسبت به آن، معرفی آن به عنوان وسیله هلاکت، و شمردن آن از کبائر، و همچنین اجماع فقها اثبات می‌کند. ایشان معتقد است این حرمت شامل تمامی مصارف می‌شود (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص ۶۱۹ و ۶۳۶). در مقابل، برخی فقها معتقدند که اسراف دارای مراتب است و نمی‌توان حکم حرمت را به صورت مطلق بر تمام مصادیق آن بار کرد. اینان بخشی از مصادیق اسراف را حرام و بخشی دیگر را مکروه می‌دانند (کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۰ق، ص ۱۲۶).

آیت‌الله تبریزی معتقد است حرمت اسراف به معنای «زیاده‌روی» در مصرف، خلاف مرتکز متشرعه است و آن را مکروه می‌داند؛ درحالی‌که «تذییر» (افساد مال) را حرام می‌شمارد (به نقل از: شهیدی‌پور، ۱۴۴۰ق، جلسهٔ ۵ خارج فقه). البته در مقام جمع بین اقوال می‌توان گفت که با توجه به مفهوم‌شناسی اسراف به معنای فساد، زوال و نابودی منابع، این دو مبنا با هم تنافی ندارند و می‌توان گفت اسراف‌هایی که با حکم حرمت تناسب ندارند، محکوم به حرمت نیستند و این عدم تناسب، به‌صورت یک «قید لبی» مدنظر فقها بوده است.

۳-۲. تطبیق اسراف بر عوامل تولید پسماند

در این بخش عامل‌های تولید پسماند که موجب اسراف و پسماند اسراف‌ی هستند بیان شده است تا آشنایی جزئی‌تری با مسئلهٔ پسماند اسراف‌ی رخ دهد. در این بخش به بیان عوامل پسماند شهری اکتفا می‌شود.

جدول ۳: تطبیق اسراف بر عوامل تولید پسماند

دستهٔ پسماند	عامل تولید پسماند	توضیح و مصادیق
پسماند شهری	غذایی: ۱. انگارهٔ ناصحیح از انتهای مصرف؛ ۲. نگهداری نادرست؛ ۳. خرید بیش از نیاز؛ ۴. برداشت ناصحیح از ایمنی غذایی؛ ۵. تولید بیش از اندازه؛ ۶. انتظارات فرهنگی از غذاهای بی‌نقص؛ ۷. پخش بیش از اندازهٔ غذا در رستوران‌ها؛ ۸. تولید محصولات با کیفیت پایین / ماندگاری اندک	۱. دور ریختن بخش‌های قابل استفاده (پوست میوه)؛ ۲. فساد مواد غذایی قابل پیشگیری؛ ۳. خرید عمده‌ای که منجر به فساد شود؛ ۴. دور ریختن محصول سالم پس از تاریخ مصرف؛ ۵. مازاد تولید در کشاورزی، فراوری، آشپزی؛ ۶. دور ریختن غذا به دلیل نقص ظاهری؛ ۷. حجم بالای غذای سروشده در مراسمات؛ ۸. عرضهٔ کالای کم‌دوام (مانند نان بیات)
	کاغذی: ۱. بسته‌بندی تو در تو و غیرضروری؛ ۲. اسراف کاغذ در ادارات؛ ۳. استفادهٔ مستمر از دستمال کاغذی	۱. بسته‌بندی صرفاً تجملاتی؛ ۲. مکاتبات فیزیکی با وجود اتوماسیون؛ ۳. استفادهٔ بی‌رویه با وجود جایگزین پارچه‌ای
	پلاستیکی: ۱. بسته‌بندی بیش از حد؛ ۲. استفاده از محصولات یک بار مصرف	۱. لایه‌های متعدد پلاستیک برای بازاریابی؛ ۲. استفاده از نی، ظروف پتری‌ها با وجود جایگزین دائمی
	الکترونیکی: ۱. سیاست‌های تجاری شرکت‌ها و سبک زندگی تنوع‌گرا؛ ۲. تولید محصولات با عمر پایین	۱. تعویض سالانهٔ گوشی بدون نیاز واقعی، تبلیغات تحریک‌کننده؛ ۲. طراحی عمدی کالاهای کم‌دوام

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که بسیاری از رفتارهای مصرفی در زنجیرهٔ تولید پسماند، مانند تولید بیش از نیاز کالا، بسته‌بندی‌های غیرضروری و استفادهٔ گسترده از اقلام یک بار مصرف از منظر فقه اسلامی نه‌تنها اتلاف منابع محسوب می‌شوند، بلکه در اغلب موارد مصادق اسراف محرم هستند. این یافته نشان‌دهندهٔ ظرفیت بالای فقه اسلامی برای ارائهٔ الگوهای رفتاری پایدار در حوزهٔ محیط زیست است.

فقه اسلامی در تعریف اسراف، به ابعاد اجتماعی و اقتصادی نیز توجه ویژه‌ای دارد؛ چراکه معیارهایی برای اسراف بیان کرده‌اند، از جمله «مصرف بالاتر از سطح زندگی عمومی» و «مصرف فراتر از توان مالی یا شأن» (رجائی و خطیبی، ۱۳۹۲، ص ۹۵) که نشان می‌دهد اسراف فقط یک مسئلهٔ فردی نیست، بلکه به عدالت اجتماعی و توزیع منابع نیز مربوط می‌شود. مصرف‌گرایی افراطی و تجمل‌گرایی، حتی برای افراد ثروتمند، از منظر فقهی مذموم است؛ زیرا می‌تواند به ایجاد شکاف طبقاتی و هدررفت منابع عمومی جامعه منجر شود. این بعد از مفهوم

اسراف، مسئولیت اجتماعی را در مصرف برجسته می‌سازد و اهمیت سیاست‌گذاری‌هایی را نشان می‌دهد که به دنبال کاهش نابرابری‌های اقتصادی و ترویج یک الگوی مصرف متعادل در کل جامعه هستند. این رویکرد، پتانسیل بالایی برای ایجاد یک اقتصاد چرخشی و پایدار در جوامع اسلامی دارد؛ چراکه ارزش‌های اخلاقی و دینی را با اهداف توسعه پایدار همسو می‌سازد.

۳. راه رسیدن به مطلوب: حکمرانی و مشارکت مردمی

برای مقابله مؤثر با اسراف و کنترل پسماند، باید از یک استراتژی چندسطحی بهره گرفت که شامل حکمرانی سخت (قوانین و مقررات الزام‌آور)، حکمرانی نرم (تنظیم‌گری رفتاری و روانی) و ابزارهای مردمی و فرهنگی (تغییر نگرش و سبک زندگی) است. مسئله اسراف که در تاروپود زندگی مدرن تنیده شده، با راه‌حل‌های تک‌بُدی و مقطعی قابل حل نیست. تکیه صرف بر قوانین سخت‌گیرانه بدون اصلاح فرهنگ مصرف، یا امید به تحول فرهنگی بدون وجود زیرساخت‌های لازم، هر دو به بن‌بست خواهد رسید.

در این مقاله به بررسی استراتژی «حکمرانی نرم» پرداخته و ذیل آن به بررسی ابزارهای مربوط به «ابزارهای تأثیرگذاری درونی و هنجاری» و «ابزارهای تلنگر محیطی و سیستمی» حکمرانی نرم و تطبیق آن ابزارها با شریعت پرداخته خواهد شد و در نهایت کاربرد آنها در مسئله کاهش «پسماند اسراف» بیان خواهد شد.

۳-۱. ضرورت استفاده از ابزارهای نرم

در دهه گذشته، بینش‌های رفتاری به عرصه حکمرانی وارد شده و توانسته توجه سیاست‌مداران را به رویکرد رفتاری جلب کند. در این رویکرد، برخلاف دیدگاه سنتی که از قوانین و مقررات برای تغییر رفتار استفاده می‌کند، روش‌های نرم و ظریف‌تری به کار گرفته می‌شود. حاکمیت مبتنی بر الگوی «پدرسالاری آزادی‌خواهانه» نوع نسبتاً ضعیف، نرم و غیرمداخله‌جویانه از پدرسالاری است؛ چراکه انتخاب‌ها مسدود، حصارکشی یا به نحو قابل توجهی سنگین و هزینه‌بر نمی‌شوند و افراد را به سمت گزینه‌های مطلوب سوق می‌دهد و در عین حال، آزادی افراد را نیز حفظ می‌کند. این بینش‌های رفتاری شامل گستره‌ای متنوع از علوم رفتاری و اجتماعی است (اکبری و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۳، ص ۱۰-۱۱).

ابزارهای رفتاری ذیل الگویی قرار می‌گیرند که بر فرایندهای غیرارادی‌تر تأکید می‌کند. این الگو که بیش از آگاهی‌بخشی و انتقال اطلاعات به تغییر بافت و زمینه بروز رفتار مردم توجه می‌کند، «الگوی بافت تغییر رفتار» نامیده می‌شود. این الگو بر این باور است که انتخاب‌های غیرعقلایی و بعضاً متناقض مردم غالباً ناشی از تأثیر عوامل بیرونی می‌باشد، لذا در این الگو بیشتر بر تغییر رفتار بدون تغییر عمیق ذهن‌ها تمرکز می‌شود (نفیسی، ۱۳۹۵، ص ۲۵). می‌توان برای این ابزارهای رفتاری اصطلاح بومی پیش رانۀ «لقا» را وضع نمود؛ چراکه همان‌طور که گفته شد این ابزارها تمرکز روی تغییر رفتار بدون تغییر عمیق ذهنیت‌ها دارند و فرایندهای غیرارادی‌تر هستند.

این رویکرد نشان می‌دهد که حکمرانی اسلامی، با وجود ظرفیت‌های قوی برای اعمال قوانین سخت، به‌طور ذاتی رویکردی لطیف و هدایتگرانه را نیز در خود جای داده است. این تلفیق، امکان طراحی سیاست‌هایی را فراهم می‌آورد که هم اثربخش باشند و هم با کرامت انسانی و آزادی انتخاب افراد سازگار باشند. این امر به‌ویژه در جوامع اسلامی که ارزش‌های اخلاقی و دینی نقش پررنگی در شکل‌دهی رفتار دارند، می‌تواند بسیار مؤثر باشد. این ابزارها، با ایجاد یک فضای معنوی و اخلاقی، به افراد کمک می‌کنند تا خود را در قبال محیط زیست و منابع الهی مسئول بدانند و به‌صورت داوطلبانه به سمت مصرف بهینه حرکت کنند.

۳-۲. تعریف ابزارهای حکمرانی نرم

ابزارهای حکمرانی نرم با رویکرد غیرقهری، غیرمستقیم و اغلب سیستمی، در تأثیرگذاری بر رفتار مشخص می‌شوند. این ابزارها معمولاً توسط نهادهای دولتی، سیاست‌گذاران یا مؤسسات بزرگ آغاز، طراحی یا مدیریت می‌شوند. اثربخشی آنها در هدایت ظرفیت انتخاب‌ها، ارائهٔ اطلاعات، ایجاد انگیزه‌ها یا ساختاردهی محیط برای تسهیل یا جذاب‌تر کردن رفتارهای مطلوب، بدون توسل به دستورات مستقیم یا اقدامات تنبیهی، نهفته است.

۳-۳. معرفی ابزارهای حکمرانی نرم و تطبیق آنها با شریعت و بیان کاربرد آنها در مسئلهٔ کاهش تولید پسماند

پس از تعریف ابزارهای حکمرانی نرم و تقسیم آنها به دو دسته، اکنون به بیان جزئی‌تر ابزارها پرداخته می‌شود.

۳-۳-۱. ابزارهای مربوط به تأثیرگذاری درونی و هنجاری

ابزارهایی که هدفشان تقویت تغییر رفتار با تکیه بر انگیزه‌های درونی فرد، چارچوب‌های اخلاقی، هویت اجتماعی، واکنش‌های عاطفی و فرآیندهای شناختی است. این ابزارها به دنبال پرورش حس مسئولیت، تعهد اخلاقی، یا خودپندارهٔ مثبت هستند که اغلب با ارزش‌های جامعه و آموزه‌های دینی تقویت می‌شوند. این ابزارها چنین هستند:

۳-۳-۱-۱. پیامدهای منفی عمل

تعریف: این روش، با نشان دادن پیامدهای منفی یک عمل، فرد را به سمت اصلاح رفتار سوق می‌دهد (اکبری و عبدالحسین زاده، ۱۴۰۳، ص ۲۱).

نمونهٔ اسلامی: در روایات آمده است که «الاسراف یفنی الکثیر» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۶) یا «کثرة السرف یدمر» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۵۲۶). این روایات به پیامدهای منفی اسراف اشاره دارند و نشان می‌دهند که گوشزد کردن عواقب کارها یکی از ابزارهای شریعت است.

کاربرد در کاهش پسماند: اطلاع‌رسانی دربارهٔ عواقب زیست‌محیطی اسراف (مانند انتشار آلودگی بیشتر) یا تزییع حق آیندگان می‌تواند بازخورد منفی ایجاد کند. تهیهٔ بروشورها یا مستندهایی با این موضوع، به آگاهی‌بخشی مردم کمک می‌کند.

۲-۳-۱. رقیب تراشی (ایجاد رقابت یا مقایسه اجتماعی)

تعریف: در این ابزار، رقابتی میان افراد یا گروه‌ها برای دستیابی به هدف سیاست‌گذار ایجاد می‌شود. به‌عنوان مثال، سازمان‌ها برای دریافت جایزه با یکدیگر رقابت کنند. رقابت سالم انگیزه قوی‌ای برای اصلاح رفتارها (مانند کاهش پسماند بیشتر) فراهم می‌کند (اکبری و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۳، ص ۲۱).

نمونه اسلامی: قرآن کریم می‌فرماید: «اگر جماعتی از مسیر حق روی گردان شوند، خداوند مردمانی جایگزین می‌آورد» (مائده: ۵۴؛ محمد: ۳۸). این آیات به نوعی رقابت الهی اشاره دارند، یا اینکه اسلام مردم را به سبقت گرفتن در نیکی‌ها تشویق می‌کند (مائده: ۴۸).

کاربرد در کاهش پسماند: می‌توان با برگزاری مسابقات و رقابت‌های سازنده در سطح محله‌ها، شهرها یا صنایع، انگیزه کاهش پسماند را تقویت کرد. برای مثال، کلان‌شهرها را در «جدول میزان کاهش پسماند» مقایسه کرده و شهرهای موفق را تشویق و تقدیر کنند. در بخش کسب‌وکار، شرکت‌ها را با یکدیگر مقایسه کرده و کم‌مصرف‌ترین و دوستدار محیط‌زیست‌ترین آنها را معرفی کنند. در سطح هیئت مذهبی یا خانوار نیز می‌توان با مقایسه و پاداش دادن، رقابت ایجاد کرد. این نوع «رقابت خیرخواهانه» در چارچوب توصیه‌های دینی نیز هست.

۳-۳-۱-۳. بازی‌سازی مفاهیم دینی

تعریف: در این روش، مفاهیم و فعالیت‌های مورد نظر (مانند آموزش صرفه‌جویی) در قالب بازی یا رقابت دوستانه ارائه می‌شوند تا جذاب‌تر و مؤثرتر باشند. بازی‌سازی با ایجاد سرگرمی و چالش، یادگیری و تغییر رفتار را تسهیل می‌کند (نجفی رستاقی و عرب حسینی، ۱۴۰۱، ص ۱۰۷-۸۹). اسلام به‌طور کلی با «لغو و لعب» مخالف است (عنکبوت: ۶۴؛ محمد: ۳۶)، اما در مواردی خاص، فعالیت‌هایی مانند شنا، تیراندازی و اسب‌سواری را تشویق کرده است که می‌توانند با عناصر بازی همراه باشند.

نمونه اسلامی: در سیره نبوی ﷺ و علوی ﷺ تربیت کودکان با عناصر تحرک و بازی‌های خاص وجود دارد. به‌عنوان مثال، امیر المؤمنین علی ﷺ فرمودند: «فرزندان خود را شنا و تیراندازی بیاموزید» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶ ص ۴۷). این می‌تواند نوعی استفاده از عنصر بازی در آماده‌سازی روحی و جسمی جوانان برای کارهای خیر و جهاد تلقی شود. در روایتی دیگر، پیامبر ﷺ در مسابقه‌ای با یک اعرابی شرکت کردند و به او باختند (کوفی اهوازی، ۱۴۰۲ق، ص ۶۱) که می‌خواهند در این مسابقه تواضع را به مردم آموزش بدهند. همچنین امام صادق ﷺ فرمودند: «فرشتگان صاحب شرط‌بندی را لعن می‌کنند، مگر در مسابقات با اسب، شتر و تیراندازی» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۴۹).

کاربرد در کاهش پسماند: می‌توان چالش‌های دوستانه و بازی‌های آموزشی مذهبی ترتیب داد. به‌عنوان مثال، برگزاری مسابقه خانوادگی «یک هفته بدون پلاستیک» با امتیازدهی به شرکت‌کنندگان، یا طراحی یک اپلیکیشن دینی که در آن با پاسخ به سؤالات آموزش محیط زیست، امتیاز کسب شود. همچنین طراحی رویدادهای مشارکتی فیزیکی، مانند «تور پیاده‌روی در طبیعت» که در آن پاک کردن مسیر از زباله بخشی از بازی باشد، می‌تواند با الهام

از اهمیت حفظ خلقت صورت گیرد. این برنامه‌ها با ترکیب ارزش‌های اسلامی (محبت به مخلوقات خدا) و فنون بازی، انگیزه‌ای پایدار برای اجتناب از اسراف فراهم می‌کنند.

۳-۳-۱-۴. تعلیم و آموزش

تعریف: «تعلیم و آموزش» به تهیهٔ دوره‌ها، کارگاه‌ها و برنامه‌های آموزشی عمومی دربارهٔ موضوع مورد نظر گفته می‌شود. هدف، افزایش سطح سواد و آگاهی جامعه است تا افراد خودشان رفتارشان را اصلاح کنند (اکبری و عبدالحسین زاده، ۱۴۰۳، ص ۱۸).

نمونهٔ اسلامی: در قرآن کریم آمده است: «چرا گروهی از هر قبیله کوچ نمی‌کنند تا در دین تفقه کنند و پس از بازگشت قوم خود را انداز دهند» (توبه: ۱۲۲)، که این آیه تصریح به مطلوب بودن تفقه و یادگیری دارد و در روایتی از امام صادق علیه السلام نیز آمده است: «چقدر دوست داشتم که اصحابم با تازیانه بر سرشان زده شود تا در دین فقیه شوند» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۱). این روایات اهمیت تعلیم و تفقه در دین را نشان می‌دهند. همچنین در حدیثی دیگر آمده است: «هرکس خیری را به دیگری یاد دهد، مانند پاداش کسی را دارد که به آن عمل کرده است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۵).

کاربرد در کاهش پسماند: با برگزاری دوره‌های عمومی در مدارس، دانشگاه‌ها، مساجد و رسانه‌ها دربارهٔ زیان‌های اسراف و راه‌های کاهش پسماند، می‌توان رفتار جمعی را اصلاح کرد. برای نمونه، گنجاندن مباحث محیط زیستی در دروس اخلاقی، سواد زیست‌محیطی و مذهبی دانش‌آموزان را افزایش می‌دهد و به‌طور خودکار تولید پسماند اضافی کاهش می‌یابد.

۳-۳-۱-۵. چارچوب‌بندی زبانی و مفهومی

تعریف: چارچوب‌بندی به معنای تنظیم نحوهٔ بیان یک موضوع به‌گونه‌ای است که درک و قضاوت مخاطب در جهت خاصی قرار گیرد. این ابزار باعث می‌شود فرد بدون تحمیل، رفتاری خاص را «مناسب‌تر» یا «مطلوب‌تر» درک کند (نوروزی و عبدالحسین زاده، ۱۴۰۲، ص ۱۶).

نمونهٔ اسلامی: امیر المؤمنین علی علیه السلام خطاب به یارانشان، دنیا را با عباراتی مانند «خانهٔ فنا»، «سرای گذرا» و «جایگاه آزمون» توصیف می‌کنند (ورام، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۲۱۸). این نوع بیان به‌جای دستور مستقیم، مخاطب را نسبت به بی‌ارزش بودن دلبستگی به دنیا و اهمیت آخرت حساس می‌سازد. همچنین خداوند در قرآن کریم، در مواجهه با فرعون به حضرت موسی علیه السلام می‌فرماید: «با او به نرمی سخن بگو، شاید پند گیرد یا بترسد» (طه: ۴۴). و خطاب به پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «اگر درخت‌خو و سنگ‌دل بودی، مردم از اطراف تو پراکنده می‌شدند» (آل عمران: ۱۵۹). همچنین خداوند در قرآن توصیه می‌کند که: «با مردم به نیکی سخن بگو» (بقره: ۸۳). امام باقر علیه السلام در تفسیر این آیه می‌فرماید: «به مردم بهترین چیزی را بگو، که دوست دارید به شما گفته شود» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶۵).

کاربرد در کاهش پسماند: می‌توان با چارچوب‌بندی تبلیغات عمومی، مصرف زیاد از حد نیاز را معادل «اسراف» و «سبک‌سری» نمایش داد و رفتارهای ساده‌زیستانه و کم‌مصرف را به‌عنوان «عاقلاًنه»، «بااخلاق» یا «مشرعانه» نشان داد. به‌عنوان مثال، بسته‌بندی‌های لوکس و پرهزینه را «مصرف‌نمایی» و بسته‌بندی ساده را «احترام به نعمت» معنا کرد.

۳-۳-۱-۶. تأیید اجتماعی

تعریف: این راهکار بر جنبه‌های عمومی و گروهی یک رفتار مطلوب تأکید می‌کند تا افراد با دیدن هنجارهای مثبت رایج در جامعه، به انجام آن ترغیب شوند (نوروزی و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۲، ص ۳۷؛ چالذینی، ۱۳۹۴). این رویکرد با نمایش مشارکت بالای افراد در یک عمل یا تأکید بر پذیرش عمومی یک رفتار، می‌تواند نگرش و عملکرد افراد را تغییر دهد.

نمونه اسلامی: در اسلام، تأیید اجتماعی به‌وضوح دیده می‌شود. اعمالی مانند حج، نمازهای جمعه و نمازهای جماعت به‌صورت جمعی و در حضور تعداد زیادی از مسلمانان انجام می‌شوند که این خود اهمیت و جایگاه آنها را تقویت می‌کند. در مورد حج، روایات تأکید دارند که تا زمانی که کعبه برپاست، دین پایدار خواهد ماند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۲۷۱). امام رضا^{علیه السلام} در مورد نماز جماعت فرمودند: «نماز جماعت به این دلیل تشریع شده تا اخلاص، توحید، اسلام و بندگی خداوند به‌صورت آشکار و مشهود باشد» (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۱۰۹). این اجتماعات به مردم فرصت می‌دهند تا از مشارکت دیگران در اعمال خیر آگاه شوند و این مشارکت جمعی، انگیزه‌های آنها را تقویت می‌کند.

۳-۳-۱-۷. کاربرد در کاهش پسماند

نمایش آمار مشارکت مردمی: انتشار منظم آمار مشارکت شهروندان در طرح‌های تفکیک زباله یا کاهش مصرف. **برگزاری رویدادهای عمومی:** سازماندهی همایش‌ها، پیاده‌روی‌ها و جشنواره‌های محیط زیستی با مشارکت گسترده مردم.

معرفی محله‌های الگو: تقدیر از محله‌هایی که در مدیریت پسماند موفق عمل کرده‌اند. **استفاده از رسانه‌ها:** نمایش تصاویر و ویدئوهایی از مشارکت عمومی در اقدامات محیط زیستی. **تأکید بر ابعاد دینی:** بیان اینکه مشارکت در حفظ محیط زیست نوعی شائر الهی و نشانه تقوای قلوب است (حج: ۳۲).

۳-۳-۲. ابزارهای مربوط به تلنگر محیطی و سیستمی

این ابزارها بر تغییر محیط بیرونی، ساده‌سازی انتخاب‌ها، ارائه اطلاعات شفاف، یا اجرای نشانه‌های ساختاری ظریف برای هدایت رفتار، بدون نیاز به تغییر اساسی در ارزش‌های درونی، تمرکز دارند. آنها اقدام مطلوب را به «مسیر کمترین مقاومت» تبدیل می‌کنند. این ابزارها به این شرح هستند:

۳-۳-۲-۱. ساده‌سازی فهم و انتخاب

تعریف: این ابزار بر ساده‌تر کردن تصمیمات مطلوب (مانند مصرف کمتر) تأکید دارد؛ به‌طوری‌که انتخاب‌های مطلوب آسان‌تر از گزینه‌های نامطلوب شوند (نوروزی و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۲، ص ۲۰). این ساده‌سازی یا در فهم مخاطب صورت می‌گیرد یا در عمل؛ به‌گونه‌ای که انجام کار مطلوب ساده‌تر باشد. به‌عنوان مثال، برای قسم دوم، در فرم‌های ثبت‌نام، گزینهٔ «صرفه‌جویی در مصرف انرژی» به‌صورت پیش‌فرض فعال باشد و برای انصراف از آن، فرد باید تلاش اضافی کند، یا در منوهای رستوران، اندازه‌های کوچک‌تر غذا پیش‌فرض و ارزان‌تر باشند.

نمونهٔ اسلامی: امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «رسول خدا صلی الله علیه و آله هرگز با مردم به‌اندازهٔ عقل خود سخن نگفتند و فرمودند: ما پیامبران مأموریم که با مردم به‌اندازهٔ عقل و فهمشان سخن بگوییم» (شیخ صدوق، ۱۳۷۶ق، ص ۴۱۹). این روایات نشان می‌دهند که اسلام نیز به ساده‌سازی فهم و عمل مردم توجه داشته است. شیوهٔ پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان علیهم السلام در آموزش امور دینی (مانند بیان اخلاق و وظایف به‌صورت قابل درک) نوعی آسان‌سازی شریعت بود. همچنین احکام فقهی به‌صورت تدریجی و در طی ۲۳ سال بیان شدند تا فهم و اجرای آنها برای مردم ساده باشد.

کاربرد در کاهش پسماند: می‌توان با طراحی «پیش‌فرض حذف کیسهٔ پلاستیکی» در سوپرمارکت‌ها (یعنی مشتری برای دریافت کیسه، پول پرداخت کند)، یا قرار دادن سطوح بازیافت در دسترس و با راهنمایی تصویری، انتخاب بازیافت را ساده‌تر کرد، یا مثلاً به هر خانواده، الگویی ساده برای کاهش ضایعات غذا (مانند پیمان‌برداری) آموزش داده شود. همچنین تولید بروشورهایی مانند «سه راه ساده برای استفاده از غذای اضافه»، یا ویدئوهای کوتاه با آموزش سادهٔ نگهداری غذا به کاهش پسماند کمک می‌کند.

۳-۳-۲-۲. روش آماردهی یا بازخورد مصرف

تعریف: این روش به ارائهٔ منظم و مستمر آمار و اطلاعات مرتبط با یک مشکل می‌پردازد. با نشان دادن اعداد و ارقام مصرف و پسماند، مردم به ابعاد مسئله حساس می‌شوند. برای نمونه، گزارش ماهانهٔ میزان پسماند تولیدی هر منطقه می‌تواند هشدار برای مردم باشد (نوروزی و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۲، ص ۲۴).

نمونهٔ اسلامی: این راهکار در اسلام دو نوع نمونه دارد: اول، محاسبهٔ نفس و بازخوردگیری فردی برای بهبود رفتار (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۰۶؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۶۴۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۱۴۳)؛ و دوم، تذکر و تنبیه دیگران برای آگاهی‌بخشی به آنها (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۹۳؛ برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۲، ص ۶۰۴؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۲۸).

کاربرد در کاهش پسماند: دولت و نهادها می‌توانند گزارش‌های شفاف از روند تولید و بازیافت پسماند منتشر کنند. برای مثال، هر سال آمار بازیافت و پسماند کل کشور به‌صورت نمودار به مردم نشان داده شود (مشابه گزارش وضعیت آب یا آلودگی هوا). نمایش «رتبه‌بندی» خانوارها یا محلات بر اساس پسماند سرانه‌شان نیز می‌تواند انگیزهٔ کاهش ایجاد کند. وقتی مردم ببینند ارقام پسماند هر روز بیشتر می‌شود، نوعی هشدار آماری دریافت می‌کنند.

۳-۳-۳. استعار هدف سیاست در هدف مطلوب فرد

تعریف: این ابزار اهداف سیاست‌گذار را در قالب اهداف جذاب برای فرد مطرح می‌کند؛ به‌طوری که فرد بدون آگاهی کامل، خواسته سیاست‌گذار را برآورده سازد (اکبری و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۳، ص ۲۱).

نمونه اسلامی: در این زمینه، می‌توان به حدیثی اشاره کرد که در آن امام صادق علیه السلام هنگام خوردن غذا، دانه‌های کوچک غذا را که از سفره افتاده بود، برمی‌داشتند. وقتی فردی پرسید چرا این کار را می‌کنید؟ امام فرمودند: «این روزی شماس، آن را رها نکنید، در آن شفای هر دردی است». این کار علاوه بر اینکه به سلامت فرد کمک می‌کند (که مطلوب فرد است)، باعث ترک اسراف (هدف شارع) می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶ ص ۳۰۱).

کاربرد در کاهش پسماند: به‌عنوان مثال، مسئولان می‌توانند بهبود سلامت جامعه با مصرف کمتر مواد شیمیایی موجود در محصولات که زباله کمتری تولید می‌کنند را به‌عنوان یک هدف جذاب به جامعه ارائه دهند؛ درحالی که هدف اصلی، کاهش پسماند است، یا می‌توان پروژه‌های فرهنگی به نام «زندگی ساده و شاد» راه‌اندازی کرد؛ درحالی که کم‌مصرفی و جلوگیری از اسراف، هدف اصلی سیاست‌گذار است.

۳-۳-۴. قاعده مبنا یا انتخاب پیش‌فرض

تعریف: قاعده مبنا به این معناست که در صورت عدم انتخاب فعال از سوی فرد، یک گزینه پیش‌فرض اعمال شود. این کار بار تصمیم‌گیری را از دوش فرد برمی‌دارد و او را مجبور می‌کند اگر می‌خواهد رفتار متفاوتی داشته باشد، تلاش بیشتری کند (عرب حسینی، ۱۳۹۶؛ Elhauge, 2008؛ اکبری و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۳، ص ۲۱). برای نمونه، اگر در فرم‌های اداری گزینه «صرفه‌جویی در مصرف کاغذ» به‌طور پیش‌فرض فعال باشد، افراد ناچارند برای لغو آن اقدام کنند.

نمونه اسلامی: این ابزار در مسائل دینی نیز وجود دارد، به‌ویژه در مورد اسراف. خداوند به‌صورت پیش‌فرض، از همه اعتدال و میانه‌روی را خواسته است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۲). در حدیثی از امام صادق علیه السلام آمده است: «قصده [میانه‌روی] امری است که خدا دوست دارد و اسراف را ناخوش می‌دارد، حتی دور ریختن هسته خرما را...» (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲، ص ۱۳). این نشان می‌دهد که اسلام میانه‌روی را به‌عنوان یک اصل پیش‌فرض قرار داده است.

کاربرد در کاهش پسماند: برای کاهش پسماند، می‌توان قاعده‌مبنایی تعریف کرد که افراد را به مشارکت غیرفعال مجاب کند؛ مثلاً در سوپرمارکت‌ها می‌توان «مشوق بسته‌بندی سبز» را قاعده مبنا قرار داد. به‌عنوان مثال، بطری‌های بزرگ به‌طور خودکار با گزینه بازگشت تعبیه شوند، مگر فرد خلاف آن را اعلام کند. این روش باعث می‌شود نیاز به نظارت و تسویق مداوم کمتر شود. همچنین تنظیم پیش‌فرض حجم غذا در رستوران‌های سازمانی و نذری‌ها روی مقدار کمتر، و تعبیه سبد خرید آنلاین یا فرم سفارش غذا با گزینه‌های پیش‌فرض ساده و کم‌مصرف به کاهش پسماند کمک می‌کند.

۳-۳-۲-۵. طعمه‌گذاری

تعریف: در طعمه‌گذاری، یک موقعیت یا «طعمه» در مسیر فرد قرار می‌گیرد تا باعث آشکارسازی یا تغییر رفتار او شود. از این روش برای شناسایی انحراف یا القای انتخاب رفتار مطلوب استفاده می‌شود. مثال ذکرشده، گشت‌های نامحسوس با دوربین برای جرمه متخلفان سرعت است که فرد انتظار برخورد ندارد، اما رویارویی غیرمستقیم او را به رعایت قانون وادار می‌کند (Lowens, 2023, p. 518-531؛ اکبری و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۳، ص ۲۲).

نمونهٔ اسلامی: یکی از نمونه‌ها، ماجرای مردی است که می‌خواست با پیامبر اکرم ﷺ بیعت کند. ایشان فرمودند: «باید پدرت را به قتل برسانی». مرد پذیرفت، اما پس از اینکه اسلام آورد، حضرت فرمودند که این حرف را برای آزمایش او زده‌اند تا حقیقت ایمانش آشکار شود و معلوم گردد که جز خدا کسی را ولی خود نمی‌گیرد (برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۱، ص ۲۴۸). همچنین ماجرای هارون مکی و مرد خراسانی که امام صادق ﷺ برای آزمایش ایمانشان از آنها خواستند که در تنور آتشین بنشینند نیز، نمونهٔ دیگری از این روش است (ابن‌شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۴، ص ۳۳۷).

کاربرد در کاهش پسماند: با طراحی موقعیت‌های مختلف می‌توان افراد را به خودارزیایی واداشت. به‌عنوان مثال، می‌توان بدون اطلاع قبلی، گزارش‌هایی را دربارهٔ پسماند جمع‌آوری‌شده از خانه‌ها منتشر کرد. اجرای چنین روش‌هایی (با رعایت شأن افراد) به آنها آگاهی می‌دهد تا ناهنجاری‌های رفتاری خود را آشکارا مشاهده و اصلاح کنند.

۳-۳-۲-۶. حافظه‌دار کردن (ثبت سابقه)

تعریف: این ابزار با ثبت سوابق رفتار افراد یا نهادها، حس مسئولیت‌پذیری را در آنها افزایش می‌دهد. وقتی اعمالی مانند انطباق با یک قانون در سامانه‌ای ثبت شود، فرد برای انجام درست وظیفهٔ خود انگیزهٔ بیشتری پیدا می‌کند و در صورت تکرار تخلف، سابقهٔ موجود مانع از بی‌مبالاتی بیشتر می‌شود (Nahari, 2011, p. 733-744؛ عرب حسینی، ۱۳۹۶؛ اکبری و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۳، ص ۲۲).

نمونهٔ اسلامی: در احکام اسلامی، برخی حدود باعث ثبت سابقه برای فرد خاطی می‌شود. به‌عنوان مثال، در مورد دزدی، حد شرعی آن قطع انگشتان است (مائه: ۳۸). این علامت فیزیکی نشان می‌دهد که فرد قبلاً دزدی کرده است و به دلیل عظمت حدود الهی، در ذهن مردم باقی می‌ماند.

کاربرد در کاهش پسماند: می‌توان با ایجاد سیستم‌های ثبت رفتار زیست‌محیطی، مردم را مسئول‌پذیر کرد. برای نمونه، یک سامانهٔ ملی «گواهی مصرف کمتر انرژی» می‌تواند میزان مصرف هر خانوار را ثبت کند و بر اساس این سابقه، امتیازات یا تخفیفاتی ارائه دهد. خانه‌ای که سابقهٔ کم‌مصرفی دارد، می‌تواند از تخفیف مالیاتی بهره‌مند شود. همچنین کارت شهروندی که هر اقدام دوستدار محیط زیست (مانند تفکیک زباله) را ثبت کند، به جمع‌آوری امتیاز توسط شهروندان کمک می‌کند.

۲-۳-۲. مانع‌گذاری

تعریف: به معنای قرار دادن مانعی در مسیر انتخاب‌هاست؛ به گونه‌ای که افراد برای دستیابی به خواسته‌های خود، مجبور به انجام یک رفتار مطلوب شوند (عرب حسینی، ۱۳۹۶؛ Bhandari, Wang, 2017, p. 264-273؛ 2018, p. 89-100؛ اکبری و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۳، ص ۲۳). به عنوان مثال، در شرایطی که نمی‌توان قانونی مستقیم برای کنترل وضع کرد، با شرط گذاشتن برای بهره‌مندی از مزایا، می‌توان به هدف مورد نظر دست یافت.

نمونه اسلامی: در اسلام، رسیدن به مقام معنوی بالاتر منوط به انجام برخی افعال است. برای مثال، برای کسی که مرگ راحتی می‌خواهد، به پوشاندن لباس به برادر ایمانی توصیه شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۰۴). به عبارت دیگر، شخص برای رسیدن به مطلوب خود، باید کار دیگری را انجام دهد.

کاربرد در کاهش پسماند: روش رایج گیت‌گذاری در کاهش پسماند، «شرط‌گذاری پایدار» است؛ به این معنا که برای بهره‌مندی از خدمات عمومی و منافع، افراد باید به کاهش مصرف یا بازیافت متعهد شوند.

۳-۳-۲-۸. افشای اطلاعات و شفاف‌سازی

تعریف: انتشار عمومی اطلاعات در مورد عملکرد فردی یا سازمانی با هدف آگاهی‌رسانی، افزایش پاسخ‌گویی و تحریک مسئولیت‌پذیری (اکبری و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۳، ص ۲۴).

نمونه اسلامی: ذکر داستان‌های امت‌های پیشین در قرآن (مانند قوم لوط، ثمود و بنی اسرائیل) نوعی شفاف‌سازی اجتماعی برای عبرت‌گیری بوده است.

کاربرد در کاهش پسماند: می‌توان اطلاعات مربوط به میزان زباله تولیدشده توسط خانوارها، فروشگاه‌ها یا نهادهای دولتی را به صورت عمومی منتشر کرد. شفاف‌سازی درباره اثرات زیست‌محیطی مصرف یا آمار دفن زباله، حس مسئولیت اجتماعی را افزایش می‌دهد و به اصلاح رفتار جمعی منجر می‌شود.

۳-۳-۲-۹. شاخص‌گذاری و تعیین شاخص‌ها و میانگین متحرک

تعریف: در این روش، سیاست‌گذار با تعیین معیارهای کمی و شاخص‌های مشخص، عملکرد را به صورت شفاف اندازه‌گیری می‌کند. وجود اهدافی واضح مثل «کاهش ۲۰ درصدی پسماند در پنج سال»، مسئولان و شهروندان را به پیگیری دستیابی به این اهداف وادار می‌کند (مصطفوی ثانی و سرآبادی تفرشی، ۱۳۹۸، ص ۱۵۵-۱۹۴؛ اکبری و عبدالحسین‌زاده، ۱۴۰۳، ص ۱۹).

نمونه اسلامی: در آموزه‌های دینی، احکامی مانند خمس و زکات، شاخص‌های مشخصی دارند. خمس به یک‌پنجم مال تعلق می‌گیرد (انفال: ۴۱) و زکات نیز بر اساس نصاب‌های معین و مشخص وضع شده است (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۶۰۴) که نشان از اهمیت شریعت به شاخص‌گذاری به عنوان راهی برای دستیابی به اهداف می‌دهد. همچنین در روایات آمده است که شاخصه مصرف، «مصرف مقتصدانه» است (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲، ص ۱۳).

کاربرد در کاهش پسماند: برای مثال، تعیین «شاخص ملی مصرف آب و انرژی» و «شاخص ملی تولید پسماند غذایی» و اعلام دوره‌ای وضعیت کشور، مردم را در اصلاح رفتار مصرفی خود سهیم می‌کند.

۱۰-۲-۳. معماری انتخاب یا مهندسی محیط فیزیکی

تعریف: این ابزار به طراحی محیط اطراف به گونه‌ای اشاره دارد که بدون اجبار، افراد را به سمت انتخاب‌های مطلوب هدایت کند. این رویکرد با تغییر در نحوهٔ ارائهٔ گزینه‌ها یا طراحی فیزیکی فضاها، رفتار افراد را به صورت ناخودآگاه تحت تأثیر قرار می‌دهد (OECD, 2017؛ نوروزی و عبدالحسین زاده، ۱۴۰۲، ص ۴۲).

نمونهٔ اسلامی: پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: «نان‌هایتان را کوچک کنید؛ زیرا با هر نانی برکتی است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶ ص ۳۰۳). این توصیه، یک تغییر فیزیکی در محیط انتخاب (اندازهٔ نان) است که به کاهش اسراف کمک می‌کند. همچنین روایاتی که بر خرید گندم و آرد کردن آن توسط خانواده به جای خرید نان آماده تأکید دارند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۶۶)، افراد را به سمت تولید نان به اندازهٔ نیاز هدایت می‌کنند.

کاربرد در کاهش پسماند: تغییر در طراحی سطل‌های زباله، قرار دادن سطل‌های تفکیک زباله در مکان‌های عمومی و مشخص کردن دقیق نوع زباله برای هر سطل.

طراحی بسته‌بندی محصولات: ترغیب تولیدکنندگان به استفاده از بسته‌بندی‌های کمتر یا قابل بازیافت.

نصب شیرهای آب هوشمند: در اماکن عمومی برای کاهش مصرف آب.

تسهیل دسترسی به مراکز بازیافت: افزایش تعداد و دسترسی آسان به مراکز جمع‌آوری مواد قابل بازیافت. لازم به ذکر است که چند ابزار دیگر نیز امکان استفاده در حکمرانی نرم دارد که این مقاله به آنها نمی‌پردازد، از جمله فناوری اجتماعی، اصطکاک ایجاد کردن، تشویق یا تنبیه، یادآوری و تلنگر رفتاری.

نتیجه‌گیری

بحران پسماند ناشی از اسراف و مصرف‌گرایی است و نمی‌توان آن را تنها با راه‌حل‌های فنی حل کرد. مقاله نشان می‌دهد که آموزه‌های اسلامی با حرمت اسراف، چارچوبی قدرتمند برای مبارزه با این پدیده ارائه می‌دهند. این ابزارها نشان می‌دهند که حکمرانی نرم می‌تواند با بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی در زمینهٔ اسراف، به طور مؤثری در کاهش تولید پسماند و اصلاح الگوی مصرف نقش داشته باشد. هر کدام از ابزارهای فوق با سازوکار خاص خود قادرند از ظرفیت‌های دینی - اخلاقی موجود استفاده کرده و جامعه را در مسیر اعتدال و حفظ منابع سوق دهند. ترکیب این ابزارها با پیام‌های قرآن و روایات می‌تواند به راه‌حلی جامع برای پدیدهٔ اسراف و پسماند بدل شود.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه (۱۴۱۴ق). تصحیح صبحی صالح. قم: هجرت.

ابن بابویه قمی، محمد بن علی (شیخ صدوق) (۱۳۷۶). *الأمالی*. تهران: کتابچی.

ابن بابویه قمی، محمد بن علی (شیخ صدوق) (۱۳۷۸ق). *عیون أخبار الرضا*. تهران: جهان.

ابن بابویه قمی، محمد بن علی (شیخ صدوق) (۱۴۱۳ق). *الخصال*. قم: جامعه مدرسین.

ابن بابویه قمی، محمد بن علی (شیخ صدوق) (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۳۷۹ق). *مناقب آل ابی طالب*. قم: علامه.

اکبری، ایمان و عبدالحسین زاده، محمد (۱۴۰۳). *ابزارهای نرم حکمرانی و نقش آنها در ارتقای قانون گذاری*. مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی. مسلسل ۱۹۸۹۹.

برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ق). *المحاسن*. قم: دار الکتب الإسلامیه.

پایگاه اطلاع رسانی پژوهشکده محیط زیست دانشگاه علوم پزشکی تهران (۱۴۰۲). روند تولید پسماند در جهان تا سال ۲۰۵۰ (بر

اساس گزارش بانک جهانی). بازیابی شده از: <https://ier.tums.ac.ir/ZvHuo>

تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دار الکتب الإسلامیه.

تولید سالانه ۳۰ میلیون تن پسماند صنعتی در کشور (۱۳۹۶). ایسنا. بازیابی شده از: isna.ir/xcZ9LR

چالیدینی، رابرت (۱۳۹۴). *روان شناسی نفوذ هنرمندان*. تهران: رسا.

حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. قم: مؤسسه آل البیت.

رجائی، سیدمحمد کاظم و خطیبی، مهدی (۱۳۹۲). *شاخص اسراف و معیارهای آن*. قم: پژوهشگاه بین المللی المصطفی.

شهیدی پور، محمدتقی (۱۴۴۰ق). جلسه ۵ قاعده الزام. پایگاه اطلاع رسانی استاد شهیدی پور. بازیابی شده از:

<https://shahidipoor.ir/>

عرب حسینی، نیما (۱۳۹۶). *شناسایی الزامات آمیخته خط مشی هوشمند و طراحی جعبه ابزاری جهت حمایت تاریخی از اجرای آن*. پایان نامه دکتری، دانشگاه تهران.

عیاشی، محمد بن مسعود (۳۸۰ق). *تفسیر العیاشی*. تهران: المطبعة العلمیه.

کاشف الغطاء، جعفر بن خضر (۴۲۰ق). *شرح الشیخ جعفر علی قواعد العلامه ابن المطهر*. نجف اشرف: الذخائر.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تهران: دار الکتب الإسلامیه.

کوفی اهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۲ق). *الزهد*. قم: المطبعة العلمیه.

مصطفوی ثانی، علی و سرآبادی تفرشی، حسین (۱۳۹۸). *سنجش و کاربست شاخص ترکیبی عدالت اجتماعی اتحادیه اروپا در ایران*. *مطالعات و سیاست های اقتصادی*، ۱۹۴-۱۵۵.

نجفی رستاقی، حیدر و عرب حسینی، نیما (۱۴۰۱). *فراترکیب مطالعات حوزه فناوری نرم، حرکت به سوی رویکردی نوین در حل مسائل اجتماعی و حکمرانی*. *سیاست نامه علم و فناوری*، ۱۰۷-۸۹.

نجفی، محمدحسن (۱۴۲۱ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام* (ط جدیده). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۷ق). *عوائد الایام فی بیان قواعد الاحکام*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

نفیسی، علیرضا (۱۳۹۵). *درآمدی بر سیاست های تغییر رفتار*. تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.

نوروزی، میکائیل و عبدالحسین زاده، محمد (۱۴۰۲). *گونه شناسی ابزارهای رفتاری در عرصه حکمرانی و کارکرد آن در ارتقای نظام قانون گذاری*. مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی، مسلسل ۱۹۶۱۹.

ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی (۱۳۶۹). *مجموعه ورام*. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.

- Bhandari, A. & Badre, D. (2018). Learning and Transfer of Working Memory Gating Policies. *Cognition*, 89-100. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2017.12.001>
DOI: 10.1017/bpp.2020.56.
- Electronic waste (e-waste) (2024). *World Health Organization*. [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/electronic-waste-\(e-waste\)](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/electronic-waste-(e-waste)).
- Elhauge, E. (2008). *Statutory Default Rules: How to Interpret Unclear Legislation*. Harvard University Press.
- Global plastic waste generation by application (2022). Statista. <https://www.statista.com/statistics/1339124/global-plastic-waste-generation-by-application/>.
- Howlett, M. (2019). *Designing public policies: Principles and instruments* (3rd ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351252916>.
- Kaza, S., Yao, L., Bhada-Tata, P. & Van Woerden, F. (2018) *What a Waste 2.0: A Global Snapshot of Solid Waste Management to 2050*. World Bank. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/697271544470229584/what-a-waste-2-0-a-global-snapshot-of-solid-waste-management-to-2050>.
- Lowens, E. (2023). Free-baiting: Policy Applications for Freeness Removal and the Zero Price Effect. *Behavioural Public Policy*, 518-531.
- Nahari, G. & Ben-Shakhar, G. (2010). *Psychophysiological and Behavioral Measures for Detecting Concealed Information: The Role of Memory for Crime Details*. 733-744. <https://doi.org/10.1111/j.1469->
- OECD (2017). *Behavioural Insights and Public Policy: Lessons from around the World*. OECD Publishing.
- Rajadesingu, S. (2021) *Modern society and zero waste tools*, p. 181-213. DOI: 10.1016/B978-0-12-822183-9.00008-8.
- UNEP Food Waste Index Report (2021). <https://www.unep.org/resources/report/unep-food-waste-index-report-2021>.
- United Nations Environment Programme (UNEP) (2024). *Global Waste Management Outlook 2024*. <https://www.unep.org/resources/global-waste-management-outlook->
- Wang, F., Wang, J. & Zhang, Z. G. (2017). Strategic Behavior and Social Optimization in a Double-ended Queue with Gated Policy. *Computers & Industrial Engineering*, 114, 264-273.